

др Анђела Ђ. Гавриловић

МИОДРАГ МАРКОВИЋ, СВЕТИ НИКИТА КОД СКОПЉА. ЗАДУЖБИНА КРАЉА МИЛУТИНА, Београд 2015: Службени гласник: Институт за историју уметности; 375 страница текста, 96 фотографија у боји, резиме на енглеском језику ¹

Монографија др Миодрага Марковића, дописног члана Одељења историјских наука САНУ, редовног професора Филозофског факултета у Београду и управника Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду, посвећена манастиру Светог Никите код Скопља, задужбини српског краља Милутина (1282-1321) управо се појавила пред научном читалачком публиком. Књига поред основног текста праћеног научним апаратом, садржи и обиље фотографија и цртежа, чије присуство доприноси лепоти њене опреме и употпуњује писану реч. Нарочито похвално треба истаћи и прегледност књиге, остварену складним

односом текста, илустрација које га прате и научног апарата.

Монографија обрађује важан споменик српске средњовековне уметности и представља плод дугогодишњих и исцрпних истраживања. Како дознајемо из ауторовог *Предговора* (7-8) књига је проистекла из докторске дисертације незнатно измењеног наслова.

¹ Институт за историју уметности, Филозофски факултет, Београд, E-mail: andjela1321@gmail.com. Овај приказ је настао у оквиру рада на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (ев. бр. 177036), који финансијски подржава Министарство за науку, просвету и технолошки развој Републике Србије.

Будући да је положај манастира Св. Никите условио његово различито одређивање и именовање у научној литератури, аутор на самом почетку књиге, у *Уводу* (9-10) говори о његовом географском положају. И формулисање наслова монографије условљено је чињеницом да средњовековни извори најчешће при одређивању положаја манастира и цркве Св. Никите помињу Скопље.

За уводом следи поглавље *Свети Никита у историографији* (11-28) које обрађује теме којима су се бавили истраживачи цркве Св. Никите, а то су: архитектура цркве, њен живопис, натписи у цркви, писани извори важни за њену историју и властелинство манастира. Ипак, и поред бројних радова, свеобухватна студија посвећена манастиру Светог Никите код Скопља до овог тренутка није постојала.

Језгро монографије о манастиру Св. Никите код Скопља чине четири поглавља: ИСТОРИЈА (31-76), АРХИТЕКТУРА (79-96), ЖИВОПИС (99-270) и ИКОНЕ (271-274).

Након разматрања историографије, аутор се усмерава на *Основне изворе за период оснивања манастира до 1321. године* (31-41), обрађујући датовање, веродостојност, садржину и важне податке из одређеног броја сачуваних односно неочуваних аката које су српски краљ Милутин и византијски цареви издали Св. Никити, Хиландару и његовом пиргу Хрусији. Излагање се наставља одељком *Оснивање манастира* (42-50) где аутор разматра српска освајања Скопља, хронологију и могућности трајања српске владавине над тим градом, након чега следе редови посвећени култу Св. Никите Гота и закључни преглед поглавља.

У следећем одељку књиге посвећеном *Милутиновој обнови* (51-53) разматране су могућности обима и значења запустелости манастира пре Милутинове обнове и хронологија почетка и завршетка радова на градњи новог католикона (април 1299/август 1300 – мај 1308). Непосредно након Милутинове обнове *Манастирско властелинство* (54-59) је било бројно, а ускоро је дошло до *Доделе Светог Никите хиландарском морском пиргу Хрусији* (60-62). У наредним одељцима се говори о цркви Св. Никите као *Метоху Хрусијског пирга* (63-67), обрађује се период када је Св. Никита био *Под непосредном управом хиландарског игумана* (68-71), а разматрају се и *Доба турске власти (1392-1912)* (72-74) и *Најновија историја* (75-76) манастира, након чега отпочиње следеће велико поглавље књиге посвећено АРХИТЕКТУРИ (79-96).

Црква Светог Никите (79-94) представља једино данас очувано архитектонско здање истоименог манастира подигнутог у близини Скопља. Аутор посебно разматра различите архитектонске одлике цркве (њену основу, ступце, травеје, димензије, олтарски простор, сводове, куполну конструкцију, фасаде, прозоре, улазе, структуру зидова у унутрашњости храма). Решење куполе, по свој прилици преузето из Солуна, упућује аутора на грчко порекло њеног градитеља. Одељак о неочуваном *Параклису Светог Јована Претече* (95-96), некада прислоњеном о источни део јужне фасаде цркве, представља драгоценост сведочанство о тој грађевини.

Миодраг Марковић излагање у књизи наставља главним и најобимнијим поглављем монографије посвећеном ЖИВОПИСУ (99-

270). Оно отпочиње пописом фресака (99-106), схемама распореда сцена и појединачних фигура (107-109). Вођен хронолошким принципом, аутор најпре обрађује најстарије сликарство цркве, *Фреске XIV века* (111-217). У овом одељку он детаљно разматра иконографске и програмске особености фресака у куполи и пандантифима (111-124), олтарском простору (124-155) и наосу (155-198). Иако је од првобитног живописа куполе очувано само шест фигура пророка у тамбуру, аутор врши поуздану реконструкцију њеног програмског решења упоређујући га са програмом живописа старијих Милутинових задужбина. На тај начин врши и реконструкцију пострадалих дела живописа у пандантифима и простору између њих, утврђујући да је он одговарао истом програмском концепту. У калоти се некада налазило попресе *Христа Пантократора* и *Небеска литургија*, у тамбуру су били *пророци*, на пандантифима *јеванђелисти*, између њих у оси исток-запад *Мандилион* и *Керамион*, а у оси север-југ анђели.

У олтарском простору налазе се или су се налазиле теме уобичајене за тај простор храма. У калоти апсиде је некада била приказана стојећа *Богородица са анђелима* који јој се клањају, испод ње *Служба архијереја*, а изнад ње медаљон са *Христом Емануилом* окружен са два анђела. Главни свод олтарског простора заузимају сцене *Силазак Св. Духа на апостоле* и *Вазнесење* (слој из 1484.), које понављају првобитни сликани слој, а испод њих су неколико сцена из циклуса *Христових јављања након Васкрсења*. Аутор најпре излаже симболику двеју сцена из циклуса *Христових чуда и поука* (Христос проклиње смоквино дрво и Исцељење Петрове таште) и старозаветне композиције *Трију младића у пећи* као важних тема ђаконикона, да би се потом посветио даљим анализама програма ђаконикона и протезиса. Од ликова архијереја у протезису истичу се Андреја Критски, Григорије из Нисе, Макарије Јерусалимски, Партеније Лампсакијски, Астије Драчки и Евстатије Солунски.

Сцена *Причешћа апостола* садржи поједине иконографске специфичности, од којих се истичу представа Христа првосвештеника у архијерејском сакошу и примикирион (свећњак са једном свећом) у рукама оба анђела-ђакона. Нарочито су вредни пажње и детаљно и лепо описани гестови апостола који примају причешће. Појава чак двадесет светих отаца у сцени *Службе архијереја* у цркви релативно скромних димензија представља необичност. Након разматрања иконографије архијереја и првосвештеника, аутор пажњу усмерава на анализу иконографије циклуса Христових јављања након Васкрсења која је једноставна и уочава да се сликари углавном дословно држе јеванђеоског описа догађаја. Иконографском анализом и реконструкцијом сцена *Гостољубље Аврамово*, *Три младића у пећи* и *Визија св. Петра Александријског* завршава се разматрање фресака у олтарском простору.

Након живописа у олтару Марковић се окреће *фрескама наоса* (155-198). Поглавље отпочиње испитивањем циклуса *Великих празника* (155-165), који је још у средњовизантијско време постао обавезан саставни део декоративног програма сваког православног храма. Иконографија Великих празника одликује се познатим решењима, а уместо уобичајених дванаест садржи тринаест композиција, јер је сцена Васкрсења изведена у два маха.

Следи анализа очуваних сцена циклуса према уобичајеном хронолошком редоследу, а нарочита пажња је с правом указана сцени *Успења*, која се истиче димензијама, очуваношћу и детаљима. Фрагменту *Ваведена Богородице* насликаном у трећој зони јужног зида југозападног травеја под утицајем Хиландара посвећени су посебни редови. Од програмских појединости у западном делу цркве истиче се медаљон са ликом св. Јова.

Сцене циклуса *Страдања Христових* (165-174) и *Христових чуда и поука* (174-185) анализирани су појединачно и брижљиво, са становишта иконографије и значења, према редоследу којим су илустроване. У састав циклуса Страдања улази ретко сликана сцена *Христова беседа апостолима након Прања ногу*, док су извесне композиције оба циклуса преликане 1484. године. Сцене циклуса Чуда и поука су бројне. Аутор идентификује одређене његове сцене, бави се иконографском анализом појединачних сцена, развојним током тог циклуса у византијској уметности од времена његовог формирања (XII век) и његовим местом у програму споменика сродних Св. Никити. Аутор потврђује закључак да осим ретких изузетака „о повезаности распореда и избора осталих сцена циклуса с литургијским календаром нема никаквих показатеља.“

Посебни редови посвећени су иконографији и значењу сцена *Христос говори апостолима о крају века* и *Недремано око* (185-186). Најзад, најниже зоне зидова и стубаца заузимају *појединачне фигуре* одабраних личности свете историје (186-196). На основу свега изнетог у поглављу, аутор износи запажања и закључке о аспектима програма фресака, који је углавном једноставан и прегледан, а чија је основна особеност блискост са програмом хиландарског католикона, која се огледа на различите начине.

Марковић потом усмерава своју пажњу на *Стилске особености* најстаријег сликаног слоја у цркви Св. Никите (198-204) истичући да фреске Св. Никите представљају типично дело уметности епохе Палеолога и да као редак пример споменика са сачуваним потписом мајстора имају посебан значај у историји византијског сликарства. Пажљивом анализом живописа он уочава доминацију једног сликарског поступка. Аутор утврђује да је у питању мајстор чији потпис на фрескама Старог Нагоричина и Св. Никите он ишчитава као име и патроним *Михаило Евтихијев*, а не као имена двојице сликара (204-207). Следе и важни пасуси посвећени *Датовању фресака* (207-217) у којима је закључено да су осликовање Милутинове задужбине код Скопља могли поручити једино краљ и хиландарско братство. Марковић уочава непостојање портрета краља Милутина у цркви Св. Никите и истиче да све очуване цркве чији је он био ктитор без изузетка садрже његов ктиторски портрет, што га наводи на закључак да ктитор живописа Св. Никите није био Милутин, већ хиландарско братство. Нарочита пажња поклоњена је показатељима програмске повезаности живописа са Хиландаром (појединачне фреске и програмска решења), а закључено је да је живопис Св. Никите најраније могао настати 1322. године.

Наредним слојем живописа, односно *Фрескама XV века* (218-244) аутор започиње следећи одељак о живопису. Црква је у првом веку турске власти доста пострадала, а вероватно и њене фреске. Године 1484.

године обновљен је одређен број композиција, појединачних светачких фигура које су у потпуности замењене, док су две композиције и пет фигура само допуњене. *Измене у програму* (219-222) по свој прилици се односе на сцене *Кајање Јудино*, илустрацију стихова Марка Отрантског и једно попрсје светитеља. Помишља се да је почетак ктиторског натписа „ΜΝΗΜΗ ΘΑΝΑΤΟΥ ΧΡΥΣΙΜΕΥΝ ΤΩ ΒΕΙΩ: **Памет' сьмрь-ти ѿдврѣнїе житїю:**“ могао поновити стари текст. Сликари XV века су се трудили да своје слике прилагоде иконографским решењима ранијих фресака, али су у неким сценама показали и оригинална решења о чему је реч у одељку *Иконографија* (222-231). У делу текста о *Стилу* (231-238) изнето је мишљење да је фреске из 1484. године могао извести један сликар, који је тежио да се и средствима ликовног изражавања што више приближи живопису Михаила Астрапе. Из текстуалне целине посвећене *Пореклу живописа* (238-244) сазнаје се да су најближе аналогije стилу овог мајстора фреске у Метеорима и у костурској цркви монахиње Евпраксије. Поглавље о живопису XV века праћено је цртежима фресака насталих у том периоду (244-258).

Трећа текстуална целина у оквиру великог поглавља о живопису посвећена је *Фрескама XVI века* (259-266). У њему аутор на основу белешки Владимира Петковића разматра програм живописа који је некада постојао у параклису Св. Јована Претече, а који је пострадао 1928. године. Параклис је садржао циклус патрона, сокл је био решен у виду подеа, а једине две представе које допуштају анализу су Благовести Захарији и св. Јован Крститељ. Данас сасвим избледеле фреске *западног дела јужне фасаде цркве* (263-266) настале су у време врло блиско настанку живописа у параклису Св. Јована Претече. Његови фрагменти показују да је оно по ликовним особинама било сродно фрескама параклиса Св. Јована Претече.

Најзад, у делу текста који следи обрађен је и најмлађи живопис у цркви Св. Никите код Скопља – *Фреске XIX века* (267-270). Реч је о фрескама у калоти и тамбуру куполе, које је, извео Дичо Крстевић приликом обнове манастира 1846. године и које са незнатним изменама логично допуњују очуване делове првобитног живописа у куполи Милутинове цркве. У калоти куполе је насликао *Христа Пантократора* окруженог персонификацијама *Сунца* и *Месеца*, као и *Небеском литургијом*, а у тамбуру два *пророка*. Те најмлађе фреске у цркви Светог Никите имају најближе стилске паралеле у делима насталим у раној фази Крстевећеве делатности.

У четвртном, последњем поглављу монографије аутор анализира ИКОНЕ (271-274) у цркви Св. Никите. Реч је о једној драгоценјој средњовековној икони која се данас чува у скопском Музеју Македоније и датује у сам крај Милутинове владавине (око 1319-1321), као и о вредним иконама које је за иконостас цркве Светог Никите урадио Дичо Крстевић, од којих се нарочито истиче икона Св. Никите на коњу могуће рађена по узору на фреску са јужне фасаде цркве.

Текст књиге прате *Скраћенице, извори и литература* (275-288), 96 фотографија архитектуре, живописа и икона цркве Св. Никите у колору (289-336), резиме на енглеском језику (337-342), списак фресака на енглеском језику који се односи на схему са распоредом живописа (343-

345), *списак илустрација* на енглеском језику (346-354), списак илустрација на српском језику (355-362), *Општи регистар* (363-370), *Иконографски регистар* (371-374), као и вредно пажње поглавље *О аутору* (375).

Монографија Миодрага Марковића представља значајну новост у српској медијевистичкој науци, како по теми коју обрађује, тако и по начину на који је у њој изложено градиво. Реч је о првој монографији поменутог манастира: она је уз то и обимна, језгровита и конципована према најсавременијим методолошким начелима. Иако је књига писана по устаљеном концепту монографије који подразумева уобичајену поделу градива на три општа поглавља (историја, архитектура, живопис), Миодраг Марковић књизи даје свој лични истраживачки печат. Језик којим се он изражава је директан, јасан, разумљив и сликовит – у могућности да читаоцу лако дочара и пренесе мисао. Више различитих научних поља истраживања које у монографији обрађује (историја, архитектура, живопис, иконе) показују га као стручњака кадрога да се подухвати научног изазова и споменик истражи са свих његових аспеката, анализираћи све могућности приступа средњовековном споменику. Монографија која је пред читаоцем открива га као поузданог и врсног стручњака, сигурног и одмереног у својим закључцима и односу према проблемима које споменик поставља пред истраживача, што има видног утицаја на научни допринос студије. Својим новим запажањима и закључцима у свим поменутим пољима монографије којима се бавио, оставио је упечатљив и дубок траг у науци.

Као студија посвећена једном индивидуалном споменику, уз то и манастиру Св. Никите код Скопља, књига не само да чини темељну основу за свака даља изучавања српске средњовековне уметности времена краља Милутина, саме поменуте цркве и шире, споменика ренесансе Палеолога, него она доносећи нова запажања подстиче на нова истраживања, нудећи и отварајући нове теме и проблеме који чекају да буду обрађени и решени.